

AANTEKENINGEN VAN ERASMUS IN EEN EXEMPLAAR
VAN ZIJN *APOLOGIAE OMNES* (1522)

door drs. H. J. DE JONGE

Laden

Van de honderden boeken die het persoonlijk eigendom van Desiderius Erasmus zijn geweest, zijn er tot nu toe slechts ruim twintig in hedendaagse bibliotheken gelocaliseerd*. De opsommingen van achterhaalde boeken uit het bezit van Erasmus als gepubliceerd door Husner¹ en Vida² en aangevuld door anderen³ zijn echter niet volledig. In deze opgaven ontbreekt steeds een door de humanist zelf geschreven boek dat vrijwel zeker aan hem heeft toebehoord en dat onder meer handgeschreven verbeteringen en toevoegingen bevat die hij er zelf in aangebracht heeft. Ik doel op het exemplaar van de *Apologiae Erasmi Roterodami omnes*, gedrukt door Johannes Froben te Bazel in februari 1522, dat berust in de universiteitsbibliotheek te Cambridge onder de signatuur Adv. a. 5. 1., voorheen Nn. VI. 24⁴.

Het te Cambridge berustende exemplaar van de *Apologiae omnes* is om verscheidene redenen een belangwekkend document.

Ten eerste bevat het, zoals gezegd, aantekeningen in Erasmus' eigen hand. Deze notities bestaan in tekstwijzigingen die zijn aangebracht in de marges. Voor zover het voor de hand liggende verbeteringen van notoire

* Het onderzoek waarvan hier verslag wordt gedaan en waarvan de definitieve resultaten verwerkt zullen worden in de te Amsterdam verschijnende uitgave van de *Opera omnia* van Erasmus, is mede mogelijk gemaakt door een financiële vergoeding van de Conseil international pour l'édition des oeuvres complètes d'Érasme. Hiervoor, alsmede voor waardevolle adviezen van de heren C. M. Bruehl, E. van Gulik en C. Reedijk, leden van de Conseil, betuig ik mijn dank.

¹ F. Husner, „Die Bibliothek des Erasmus“, in: *Gedenkschrift zum 400. Todestage des Erasmus von Rotterdam*, Basel 1936, 228-259, zie 258.

² M. Vida, „Egy humanista konyvtára — a konyvgyujto Erasmus'“, *Magyar Konyvszemle* 1973, 41-52. M. Vida vermeldt dat te Krakau het uit Erasmus' bezit stammende *Etymologicon Graecum* wordt bewaard, dat als nr. 277 voorkomt op de zgn. „Versandliste“ gepubliceerd door Husner.

³ *Erasmus en zijn tijd*, Rotterdam 1969, nr. 544-546. E. Pellegrin, „Un ex-libris autographe d'Érasme dans un ms. de l'„Opus agriculturae“ de Palladius (Vat. Reg. Lat. 1252)“, *Scriptorium* 29 (1975) nr. 2, 162-166. M. H. H. Engels, *Catalogus van incunabelen te Leeuwarden*, Leeuwarden 1977, 17-18 (betreft een Dioscorides/Nicander, Versandliste nr. 203).

⁴ H. R. Luard, *A Catalogue of Adversaria and Printed Books Containing MS. Notes Preserved in the Library of the University of Cambridge*, Cambridge 1864, p. 37.

zetsfouten zijn, blijken de gecorrigeerde lezingen ook voor te komen in de uitgave van Erasmus' apologieën in deel IX van de *Opera omnia*, posthuum verschenen te Bazel in 1540. (Deze editie wordt hierna aangeduid met *BAS*.) Enige aanvullingen echter die Erasmus met de hand maakte bij de gedrukte tekst van 1522 hebben in latere uitgaven hun weg niet gevonden, en bleven ongedrukt. De autografe marginalia van Erasmus worden daarom hieronder volledig meegedeeld (paragraaf I).

Ten tweede staan er in de marges van het exemplaar in Cambridge honderden wijzigingen van de gedrukte tekst in een zestiende-eeuwse hand die sterk van die van Erasmus verschilt. Dit handschrift is forser, stijver, verticaler, veel rustiger en leesbaarder dan dat van Erasmus. Het is ook zo gelijkmatig en vertoont zo weinig doorhalingen en veranderingen, dat men geneigd zou zijn er de hand in te zien van iemand die een voorbeeld naschreef, niet zelf zijn tekst nog moest ontwerpen en voor het eerst neerschrijven met alle onregelmatigheden van dien.

Het opmerkelijkste van de tweede groep aantekeningen is evenwel, dat ze in het door mij onderzochte gedeelte, de *Apologia respondens ad ea quae taxauerat Iacobus Lopis Stunica*, tamelijk nauwkeurig de verschillen registreren tussen de gedrukte tekst van het onderhavige exemplaar van 1522 en de herziene tekst van deze apologie in de *Opera omnia* van 1540 (*BAS*). Van het volle gewicht van deze hoogst merkwaardige situatie zal men zich reenschap geven, wanneer men de geschiedenis kent van de gedrukte tekst van de betrokken eerste apologie van Erasmus tegen Stunica.

De eerste uitgave verscheen te Leuven bij Dirk Martens in september 1521 (*A*). Een herziene, op vele plaatsen gewijzigde tekst liet Erasmus het licht zien in de *Apologiae omnes* van februari 1522 (*B*), waarvan het hier besproken boek te Cambridge een exemplaar is. Tijdens zijn leven publiceerde Erasmus zelf geen derde uitgave⁵. Na zijn dood echter verscheen deze apologie in de Bazelse *Opera* (1540; *BAS*), in een wederom grondig herziene, op tal van plaatsen tevens uitgebreide versie. Men zal dadelijk geneigd zijn de vraag te stellen, of de revisie in *BAS* aan Erasmus zelf kan worden toegeschreven. Deze vraag moet met de grootste stelligheid bevestigend worden beantwoord. De toevoegingen in de tekst van *BAS* weerspiegelen her en der een ironie die alleen van Erasmus kan zijn. Voorts verstreken zij, ter versterking van Erasmus' exegetische posities, informatie uit

⁵ Er verscheen echter in augustus 1522 buiten Erasmus om bij Huld Morhardus te Straatsburg een herdruk van *B* compleet met drukfouten. Bovendien gaf P. Vidoue te Parijs ook nog in 1522 een door Erasmus evenmin geautoriseerde herdruk van *B* uit gevoegd achter de *Annotationes contra* (sic) *D. Erasmus* van Stunica. Ik onderzocht beide uitgaven te Cambridge: de eerste in de U B, de tweede in Pembroke College.

commentaren van auteurs als Origenes, Hilarius, Hieronymus en Theophylactus⁶; voor de toevoeging van dit soort gegevens, veelal op plaatsen waar al ruimschoots voldoende geschut in stelling was gebracht, kan bezwaarlijk iemand anders dan Erasmus zelf de moeite hebben genomen. Er is geen twijfel aan of voor de tekstvorm van de *Apologia respondens* in *BAS* is ook Erasmus persoonlijk verantwoordelijk. Dit betekent, dat de definitieve geautoriseerde vorm van het geschrift ons bekend is uit een posthume gedrukte uitgave (*BAS*).

Nu blijkt de tweede categorie zestiende-eeuwse aantekeningen in de marges van het exemplaar te Cambridge op een reeks kleinigheden na precies te bestaan in de varianten waarin de „derde”, posthume editie in *BAS* van de tweede (*B*) verschilt. Daar het boek elders notities en correcties van Erasmus' eigen hand bevat, is het begrijpelijk, dat het geannoteerde exemplaar te Cambridge wel is aangezien voor de bron van de herziene tekst in *BAS*⁷. De theoretische mogelijkheid, dat de marginalia in Cambridge afhankelijk zijn van *BAS*, diende echter evenzeer onderzocht te worden. Het belang van de vraag, welke tekst afhankelijk is ten opzichte van de andere, is evident. Indien *BAS* van het exemplaar te Cambridge afhangt, dan vormen de handschriftelijke aantekeningen te Cambridge een primaire getuige voor de vaststelling van de autoritatieve tekst van de *Apologia respondens* in zijn definitieve vorm. Is de relatie omgekeerd, dan staat de gezaghebbende tekstgetuige in *BAS*. De tweede groep marginalia levert, kortom, het tekstkritische probleem op van de *eliminatio codicis descripti*. Aangezien de lezingen van de „derde” editie van de *Apologia* in *BAS* van Erasmus zelf afkomstig zijn en daarom in het apparaat bij de nieuwe uitgave van dit geschrift moeten worden opgenomen, moet eerst de authentieke tekst van de ‘derde’ editie worden vastgesteld. Daartoe dient bepaald te worden of de authentieke tekst in *BAS* staat, of in de handgeschreven marginalia in Cambridge, — of misschien zelfs in een bron van beide.

De relatie tussen de tweede groep marginalia en de tekst van *BAS* zal hieronder worden onderzocht (paragraaf II).

De nogal uitvoerige behandeling van de beide genoemde groepen handschriftelijke aantekeningen heeft mede tot doel, voldoende klaarheid te verschaffen over het door Erasmus geannoteerde exemplaar te Cambridge om

⁶ Voorbeelden kunnen hier niet gegeven worden, verwezen zij naar de varianten in het apparaat van de nieuwe editie

⁷ In 1976 vermeldde de Main Catalogue in Cambridge University Library *sub* Erasmus op het geheel gedrukte fiche van Adv a 5 1 „With MS corrections and additions, some in Erasmus hand, for a later edition’ En Luard (zie n 4) schrijft „The corrections are inserted in later editions’

voor andere onderzoekers van de Apologieën de noodzaak tot een onderzoek ter plaatse te reduceren of weg te nemen. Terloops zij erop gewezen, dat het exemplaar te Cambridge ook nog vele tientallen marginale notities in een derde zestiende-eeuwse hand bevat. Deze geven her en der een korte aanduiding van de inhoud van de gedrukte tekst of signaleren in enkele woorden opmerkelijke passages. Deze derde categorie blijft hier, als tekst-kritisch irrelevant, geheel buiten beschouwing.

Tenslotte zal op de vraag of het boek in kwestie werkelijk tot Erasmus' bibliotheek heeft behoord kort worden ingegaan, alsmede op hetgeen verder van de provenance ervan bekend is (paragraaf III).

I. *De eigenhandig geschreven marginalia van Erasmus*

Het thans te Cambridge berustende exemplaar bevat zeven notities die Erasmus er eigenhandig in aangebracht heeft. In lengte variëren zij van één letter tot 95 woorden. Van deze eigenhandige marginalia van Erasmus volgt hier een volledige opsomming, in de volgorde waarin zij in het boek voorkomen. Na een volgnummer worden steeds vermeld: het folium- of paginanummer⁸ en de regel van de *Apologiae omnes* (Bazel, 1522) waarop de aantekening betrekking heeft; de titel van het geschrift waarbij de notitie gemaakt is; de corresponderende plaats in *BAS* en in de Leidse uitgave van de Apologieën van 1706, *LB*, met vermelding van deel, bladzij (in *LB*: kolom en onderdeel daarvan) en regel. Voorts de tekst van de aantekening en enige toelichting.

1. Fol. Bb 2v., r. 11; *Apologia respondens ad ea quae taxauerat Iac. L. Stunica*; *BAS* IX, 246, r. 22; *LB* IX, 294 A, r. 4. In het woord „epistolis” haalt Erasmus de „i” in de laatste lettergreep door en vervangt hem in margine door een „a”. De verbeterde lezing komt ook voor in *BAS* en *LB*. Maar het is niet noodzakelijk, aan te nemen, dat *BAS* afhankelijk is van het hier vermelde marginale. De verbetering zou door een oplettende editor of corrector zeker ook zelfstandig in *BAS* aangebracht kunnen zijn. Volgens de twee eerste uitgaven van de *Apologia* schreef Erasmus, dat de griekse werkwoordsvorm *aposteilas* in Mt. 2:16 „indicat homines cum mandatis esse missos, non epistolis”. Het laatste woord is evident een fout voor „epistolas”, doch Erasmus heeft de fout eerst na de tweede uitgave opgemerkt en met de hand verbeterd. Het komt mij voor, dat de door Erasmus beoogde

⁸ De *Apologiae omnes* is een boek in folio, waarin eerst na de katernen Aa tot Hh waarmee het werk begint een paginering vanaf 1 aanvangt. Deze loopt op tot 368.

verbetering ook behoort te worden opgenomen in de tekst van de nieuwe uitgave. Weliswaar zal de hoofdtekst daarin gebaseerd zijn op de eerste uitgave van Erasmus; maar fouten in de formulering worden daarin stilzwijgend gecorrigeerd. In het onderhavige geval, waarin Erasmus zijn fout zelf herstelde, dient dit zeer zeker te gebeuren.

2. Fol. Bb 3v., r. 6, vóór „nam za”; *Apologia respondens*; BAS IX, 247, r. 19 van onder vóór „certe za”; LB IX, 295 D, r. 4. Vóór „nam za” voegt Erasmus een teken in dat verwijst naar zijn correctie in de marge; de correctie bestaat in de invoeging van de woorden ‘Tametsi zabolum alicubi scriptum et reperio’. Erasmus betoogt in de gedrukte tekst, dat volgens hem het bij christelijke latijnse schrijvers voorkomende woord *zabolus* (duivel) afgeleid is van het griekse *diabolos*, niet zoals Stunica wilde van een hebreuws *zebul*. Erasmus onderstelt, dat het griekse *-bol-* in het latijn in *-bul-* is veranderd. „Hoewel”, zo voegt hij er nu met de hand in de kantlijn aan toe, „ik op sommige plaatsen ook *zabolum* geschreven vind”, dus zonder de klankwisseling in het latijn. De hele marginale passage is door Erasmus zelf weer doorgeschrapt. De invoeging is niet opgenomen in *BAS* of *LB*. Daar verscheen echter een andere invoeging van dezelfde strekking. In de nieuwe uitgave kan het marginale van Cambridge achterwege blijven, zowel vanwege de doorhaling van Erasmus, als vanwege de vervangende toevoeging in *BAS* die, als van Erasmus afkomstig, in het apparaat zal verschijnen.

3. Fol. Gg 2r., r. 17 van onder; *Apologia respondens*; BAS IX, 285, r. 22; LB IX, 341 E, r. 3. Erasmus schrapt in de gedrukte tekst het door een zetfout misstelde griekse woord *peioi* en verbetert het in de marge door het hele woord te herhalen in de goede vorm *epioi* („vriendelijk”, I Thess. 2:7 textus receptus). De verbeterde lezing komt ook voor in *BAS* en *LB*, maar hoeft daar natuurlijk niet afhankelijk te zijn van Erasmus’ eigenhandige verbetering in het exemplaar te Cambridge. De correctie ligt voor de hand en kan in *BAS* onafhankelijk zijn aangebracht door een uitgever of proeflezer.

4. P. (*sic*⁹) 68, r. 17: *Apologia ad Iac. Fabrum Stapulensem*; BAS IX, 55, r. 24 van onder na „assentior”; LB IX, 64 A, r. 8. Na „assentior” zou Erasmus, blijkens zijn aantekening in de kantlijn, de volgende zes woorden hebben willen invoegen: „Qui potui temperantius? Hactenus annotatio mea”. De eerste drie woorden heeft Erasmus zelf weer doorgehaald. Het voorafgaan-

⁹ Vanaf hier staan paginanummers i.pl.v. foliumnummers, vgl. n. 8.

de woord „assentior” was het slot van een citaat dat Erasmus uit zijn eigen *Annotationes* op I Cor. 5:4 gaf in zijn apologie tegen Faber. De aanhaling dient om de mildheid van Erasmus' kritiek op Faber te doen blijken. Deze intentie heeft Erasmus een ogenblik willen verduidelijken door toe te voegen: „Qui potui temperantius”: „Hoe had ik mij gematigder kunnen uitdrukken?” Achteraf besloot hij deze woorden toch niet op te nemen, doch op dezelfde plaats enkele andere woorden in te voegen om het einde van het citaat te markeren: „Hactenus annotatio mea”. Deze markering was inderdaad hoogst gewenst, daar Erasmus' betoog na het citaat op polemische toon voortging met „Lapsus excusari non potest”. Een caesuur tussen citaat en vervolg kan dus moeilijk gemist worden. Dat dezelfde tekstgeledende woorden in *BAS* en *LB* voorkomen, behoeft niet aan invloed van het hier besproken marginale toegeschreven te worden. De behoefte aan deze woorden op deze plaats kan zich bij Erasmus ook bij het herzien van een ander exemplaar hebben doen gevoelen, en kan zelfs bij andere oplettende lezers zijn opgekomen.

5. P. 191, r. 16 achter „conceptu”; *Responsio ad notationes Lei*; *BAS IX*, p. 130, r. 17; *LB IX*, 152 F, r. 3 van onder. Hier voegt Erasmus eigenhandig de volgende lange passage in:

Iam diuus Thomas, enarrans epistolam ad Romanos 4. controu. 2, palam docet quod damnat Leus.
In generatione, inquit, Christi fuit corpulenta substantia quam traxit de virgine, loco autem rationis seminalis fuit virtus actiua Spiritus Sancti quae non deriuatur ab Adam, et ideo Christus non fuit in Adam secundum seminalem rationem, sed tantum secundum substantiam corpulentam. Diuus Augustinus libro aduersus Iulianum primo citat Ambrosium hoc loquentem, in commentariis in Lucam: *Non enim virilis coitus vuluae virginalis secreta reserauit, sed immaculatum semen inuiolabili utero Spiritus Sanctus infudit.* Hoc quum cunctatus non sit scribere vir probatissima pudicitia, tamen

Tevens schrapt Erasmus het eerst volgende woord „sed” van de gedrukte tekst.

In de passus waar Erasmus dit stuk aan toevoegt wil hij tegenover Lee staande houden, dat bij de ontvingenis van Jezus de Heilige Geest in Maria het zelfde bewerkt heeft als wat in andere vrouwen het *semen virile* bewerkstelligt. Lee acht deze zienswijze cru en oneerbiedig. Met het juist geciteerde handschriftelijke marginale beoogde Erasmus voor zijn opvatting steun

te ontlenen aan passages uit Thomas, Augustinus en Ambrosius. De citaten uit die auteurs lijken van een even mechanisch-materiële voorstelling inzake Jezus' ontvangenis te getuigen als Erasmus zelf huldigde. Voor zulke autoriteiten als Thomas Aquinas en Augustinus zou Lee wel moeten inbinden, moet Erasmus gedacht hebben. De passage is echter nooit in de *Responsio* opgenomen. Het stuk is tot dusver een onuitgegeven erasmianum.

Het citaat uit Thomas staat in zijn commentaar op Rom. 5 : 12, zie Thomas, *In omnes D. Pauli Apostoli Epistolas Commentaria*, I, Leodii, 1857, p. 110b = caput 5, lectio 3, ad Rom. 5 : 12. De aanhaling uit Augustinus vindt men in Migne, *P. L.* 44, 645. Die uit Ambrosius in *CSCL* 14 = Ambrosii pars 4, ad Lucam 2: ~~35~~²², p. 55, rr. 760-762.

6. P. 276, rr. 15-16; *Responsio ad notationes Lei*; *BAS* IX, p. 181, rr. 22-23; *LB* IX, 214 E eind. Erasmus schrapt de elf woorden „Atque etiam Theophylactum, neque dubito quin is veteres Graecorum sit aemulus?” en vervangt deze door zestien andere die hij in de marge noteert: „atque etiam Hieronymum si titulo credimus, certe Hieronymus Leo sit oportet qui nostram censuram non recipiat”. De wijziging brengt Erasmus aan in een passage waarin hij tegen Lee volhoudt, dat Rom. 5 : 12 niet de erfzonde leert. Lee werpt hem tegen: „Is het wel juist, dat u de enige bent die zo denkt, in strijd met de zwaarwegende getuigenissen van zovele vaders? Ik bezweer u, uw minachting voor de vaders op te geven!” Erasmus antwoordt in de gedrukte tekst: „Wat? Ik de enige die zo denkt? Ik die Origenes en Ambrosius tot zegslieden heb en hen volg, en ook Theophylactus, en die niet twijfel of de laatste evenaart in betekenis de oude vaders der Grieken?”

De juist aangehaalde woorden, waarmee Erasmus tegenover Lee ontkent als zou hij de vaders geringschatten, zijn vanaf „en ook Theophylactus” in de kantlijn vervangen door boven genoemde zinsnede. De strekking ervan is: „en ook Hieronymus, als wij de tenaamstelling mogen geloven; althans Hieronymus behoort Lee uit te zonderen als een aan onze kritiek blootgesteld vader”.

De handschriftelijke tekstwijziging is kennelijk het gevolg daarvan, dat Erasmus na 1522 op zg. scholia op naam van Hieronymus is gestoten, die Rom. 5 : 12 sqq. „betrekken op bewust begane zonden”, niet op de erfzonde. De scholia van Hieronymus vermeldt Erasmus ook in zijn *Annotationes* op Rom. 5 (*LB* VI, 589 E). En aangezien de kerkvader Hieronymus in het algemeen zijn respect had, kon hij nu tevens de angel ontnemen aan Lee's verwijt als zou hij de vaders verachten. In tegendeel: hij beriep zich op vaders die hij hoog had! Zijn waardering voor Hieronymus zal in Lee's

ogen meer evident en ook meer waard zijn geweest dan die voor Theophylactus. Dit zal de reden zijn waarom Erasmus na zijn vondst van de aan Hieronymus toegeschreven scholia, de passage over Theophylactus heeft vervangen door die over Hieronymus.

De handgeschreven passage is niet doorgedrongen tot *BAS* of *LB* en zou, evenals de onder 5. gesignaleerde tekst, in het apparaat van een nieuwe uitgave geregistreerd dienen te worden.

7. P. 346, r. 17 van onder; *In annotationes novas Lei*; *BAS IX*, p. 224, r. 23; *LB IX*, 267 B, r. 6. Achter „Iure” voegt Erasmus eigenhandig toe: „consultum”. In de oorspronkelijke, gedrukte tekst luidt de zin waarin Erasmus de toevoeging maakte: „... adduxeram ex Joanne Andreae, Jure per Pontificem Romanum dirimi matrimonium non consummatum”, d.w.z. „... ik had uit Johannes Andreae¹⁰ aangevoerd, dat met recht een niet door bij-slaap voltrokken huwelijk door dispensatie van de paus van Rome ontbonden kan worden”. Door de invoeging gaat de zin betekenen: „... ik had uit Johannes Andreae aangevoerd, dat met recht besloten is („consultum”, sc. „esse”), dat een niet door bij-slaap voltrokken huwelijk door dispensatie van de paus ontbonden kan worden”. Het verschil is, dat volgens de bewoordingen van de oorspronkelijke tekst Johannes Andreae zijn instemming zou hebben betuigd met een bepaalde kerkrechtelijke praktijk, volgens de uitgebreide tekst daarentegen met het kanonieke besluit waarop die praktijk stoelde.

De verschillende teksten, de oorspronkelijke en de uitgebreide, representeren twee ietwat verschillende voorstellingen van Erasmus omtrent hetgeen de Bolognese kanonist heeft betoogd. Welke lezing de beste is, kan uiteraard niet worden beslist aan de hand van hetgeen Johannes Andreae in werkelijkheid precies heeft geschreven, noch van wat Erasmus van hem heeft aangehaald in de *Annotationes* (op I Cor. 7 : 39). Erasmus ging bij zijn haastig geschrijf tegen Lee ongetwijfeld af op dat wat hem van Johannes Andreae's opmerkingen voor de geest stond, niet op wat er exact bij Johannes Andreae of in de *Annotationes* stond. Zowel de korte als de uitgebreide lezing vormt daarom een authentieke erasmiaanse tekst *sui generis*. Zij vertegenwoordigen onderscheiden stadia van Erasmus' herinnering. De handschriftelijke variant behoort geregistreerd te worden in het apparaat van de nieuwe editie.

¹⁰ Erasmus verwijst naar zijn aanhaling uit Johannes Andreae in zijn *Annotationes* op I Cor 7 : 39, zie *LB VI*, 694 D. Johannes Andreae is een belangrijke Italiaanse glossator van het *Corpus iuris canonici* (na 1270-1348), hij wordt wel „tuba iuris” genaamd, onder het tiental werken dat hij schreef is een *Summa de sponsalibus et matrimonio*

Van de zeven hierboven meegedeelde marginalia van Erasmus' hand zijn alleen de nrs. 1, 3 en 4 in gedrukte edities verschenen. Deze drie lezingen vormen echter voor de hand liggende verbeteringen van een zetfout (3), een grammaticale vergissing (1) en een compositorische onvolkomenheid (4). Zulke correcties kunnen in latere uitgaven ook eenvoudig aan een willekeurige editor of corrector te danken zijn, of teruggaan op de aantekeningen die Erasmus in een ander exemplaar moet hebben aangebracht om dat als kopij te doen dienen voor een herziene editie. De overige eigenhandige marginalia in het exemplaar te Cambridge, vooral de lange invoeging nr. 5, zijn niet gedrukt. Deze situatie rechtvaardigt de conclusie, dat de eigenhandige kanttekeningen van Erasmus in dit exemplaar de tekst van *BAS* niet hebben beïnvloed. Zij vormen een onbenut gebleven tekstge-
tuige.

II. *De talrijke zestiende-eeuwse varianten in een andere hand dan van Erasmus*

De tweede categorie marginalia is in het boek te Cambridge niet door Erasmus zelf aangebracht, maar hij is er weldegelijk de auteur van. Ze registreren tamelijk volledig en tamelijk nauwkeurig de authentiek erasmiaanse varianten waarin *BAS* (1540) verschilt van de tekst van het exemplaar te Cambridge (1522). Daar er nochtans verschillen zijn tussen de tekst van deze aantekeningen en die van *BAS*, moet worden vastgesteld, welk van beide de meer oorspronkelijke tekst biedt. Daartoe dient de relatie tussen de marginalia en *BAS* te worden opgehelderd.

De mogelijkheid dat *BAS* van de raadselachtige aantekeningen afhangt, meen ik met zekerheid te kunnen uitsluiten. Al terstond is duidelijk, dat voor de druk van *BAS* het exemplaar te Cambridge zeker niet als kopij gebruikt is. Het vertoont niet de krijtsporen die in toenmalige kopij plegen te worden aangetroffen. Het bevat tal van handgeschreven correcties in interpunctie, capitalisatie en orthografie die niet zijn verwerkt in *BAS*. Bovendien is, zoals nog blijken zal, dit exemplaar vermoedelijk met Erasmus' overige boeken eind 1536 verzonden¹¹ naar Johannes a Lasco in Krakau; het boek kan in dat geval in 1540 nauwelijks meer benut zijn bij de druk van *BAS*.

Op tekstkritische gronden moet ook indirecte afhankelijkheid van *BAS* ten opzichte van de marges van het Cambridge-exemplaar worden uitgesloten.

In de eerste plaats: de zeven aantekeningen in de hand van Erasmus zelf

¹¹ Husner, 245-247.

hebben, als boven aangetoond, *BAS* niet beïnvloed. Indien *BAS* van het exemplaar dat nu in Cambridge ligt zou afhangen, zouden toch in ieder geval de duidelijk als Erasmus' autografe correcties herkenbare tekstwijzigingen zijn overgenomen! In de tweede plaats: ik vind in de *Apologia respondens* 25 varianten van *BAS* ten opzichte van de gedrukte tekst van 1522, *B*, die niet in de marge van het exemplaar te Cambridge staan. *BAS* kan daarom bezwaarlijk als van dat exemplaar afhankelijk worden beschouwd, tenzij men deze 25 varianten aan de secundaire interventie van een eindredactor of corrector van *BAS* toeschrijft.

Doorslaggevend evenwel zijn constatering en als de volgende. Erasmus' uiteenzetting over Acta 4 : 27 in de *Apologia respondens* is in *BAS* met een lange uitweiding van bijna tweehonderd woorden uitgebreid vergeleken bij de tekst van 1522. In het exemplaar te Cambridge is de uitbreiding bij de betreffende plaats in de kantlijn bijgeschreven. Hier zijn echter twee woorden weggevalen. Van het zinnetje „Filius iussu patris condidit omnia” ontbreken in Cambridge de woorden, „patris condidit”, zodat de zinloze woordgroep „filius iussu omnia” overblijft. Het is veel waarschijnlijker, dat de kennelijk gezonde tekst van *BAS* door de omissie van twee woorden corrupt is overgeleverd in de marge te Cambridge, dan dat de geschonden en beknotte tekst van deze marge zo uitnemend hersteld zou zijn dat daar van een perfecte tekst als *BAS* biedt het resultaat zou zijn.

Naar aanleiding van I Joh. 1 : 1 *ho èn ap' archès* zegt Erasmus in 1522: „Stunica betoogt dat het imperfectum *èn* („het was”) soms gebruikt wordt voor een perfectum. Erasmus ontkent dat niet, maar Stunica heeft hiermee nog niet overtuigend aangetoond, (dat mijn vertaling *erat* niet beter past dan het *fuît* van de vulgaat)”. Achter „Erasmus ontkent dat niet” („Id Erasmus non negat”) voegt *BAS* toe: „sed apud graecos”, d.w.z. „maar dat geldt alleen in het Grieks”. Daarachter voegt de glossator in de marge van Cambridge bovendien toe: „in hoc sane verbo”, d.w.z. ‘althans bij dit werkwoord’, nl. *einai*, „zijn”. De toevoeging in *BAS* is uitermate zinvol: Erasmus had in 1522 al erkend, dat het Griekse *èn*, „het was”, soms betekent „het is geweest”; nu voegt hij toe, dat dat wel in het Grieks geldt, maar niet — zo moet de lezer concluderen — voor het Latijnse *fuît*, dat uitsluitend perfectische betekenis heeft en juist daarom niet geschikt bevonden is door Erasmus om in I Joh. 1 : 1 als weergave van *èn* te dienen. Wat echter de marge in Cambridge hier nog als extra toevoeging geeft („althans bij dit werkwoord”) is dwaas, aangezien de discussie van meet aan uitsluitend over het werkwoord „zijn” (*einai*) ging. Deze extra toevoeging is zo absurd, dat de tekstvorm van het marginale in Cambridge als corruptie van die in *BAS* moet gelden.

Uit dit alles volgt, dat *BAS* niet van het exemplaar van Cambridge afhankelijk is. De overeenkomsten en verschillen tussen *BAS* en de bewuste marginalia kunnen in dit geval nog slechts op twee manieren worden verklaard: of wel zijn de marginalia afhankelijk van *BAS*, of wel zijn de marginalia en *BAS* afhankelijk van een gemeenschappelijke bron.

Dat de marginalia afhangen van een bron waaruit ook *BAS* is voortgevloeid, is onwaarschijnlijk. Zo'n bron kan redelijkerwijs niets anders geweest zijn dan een met de hand gecorrigeerd en bijgewerkt exemplaar van de druk van 1522 van de *Apologiae omnes*, dus een exemplaar van de zelfde druk als waartoe het onderzochte exemplaar behoort. In deze bron (tekst-kritisch beter: hyparchetypus) moeten de distinctieve *BAS*-lezingen in de marge hebben gestaan op een wijze als nu nog in het Cambridge-exemplaar het geval is. In die marge zouden de beoogde tekstwijzigingen en toevoegingen dermate goed in het oog gesprongen zijn, dat onverklaarbaar zou worden, dat 25 veranderingen niet zijn overgenomen in het nu te Cambridge berustende exemplaar. Als echter omgekeerd de marginalia in het boek te Cambridge het resultaat zijn van een collatie van dit exemplaar tegen *BAS*, dan is zeer wel begrijpelijk dat hier en daar varianten van de gedrukte tekst van *BAS* over 't hoofd werden gezien: die stonden immers niet in een prominente positie in de marge, maar maakten deel uit van de gedrukte tekst en konden aldus licht nu en dan aan de aandacht van de collator ontsnappen.

In twee gevallen heeft het exemplaar te Cambridge voorts wèl de afwijkende lezing van *BAS*, maar per abuis werd de variant met de gebruikelijke strepen niet precies op de juiste plaats in de gedrukte tekst van 1522 ingevoegd: in het ene geval enkele regels te laag ten gevolge van homoioteleuton, in het andere wel op de goede regel maar niet tussen de juiste woorden. Deze vergissingen zijn begrijpelijker indien de varianten in het exemplaar te Cambridge werden genoteerd vanuit een boek met een andere bladspiegel dan die van 1522, dan indien ze werden overgeschreven uit een boek met identieke bladspiegel. Waarschijnlijk stammen de marginale varianten te Cambridge daarom niet uit een met de hand bijgewerkt exemplaar van de editie van 1522.

Het procédé van eliminatie dat hierboven is toegepast laat slechts één mogelijkheid tot verklaring van de relatie tussen *BAS* en de marginalia te Cambridge over: deze niet op deze plaats door Erasmus aangebrachte doch wèl door hem ontworpen tekstwijzigingen zijn afgeleid uit *BAS*; ze zijn het resultaat van een collatie tussen het exemplaar van de druk van 1522 en een exemplaar van *BAS*. De collator tekende de verschillen tussen beide teksten aan in de marge van het exemplaar van 1522 dat nu in Cambridge berust.

Dat dit de oorsprong van de varianten in het exemplaar te Cambridge is, is trouwens zeer begrijpelijk. Een zestiende-eeuwse bezitter van het boek constateerde terecht, dat het op enkele plaatsen autografe aantekeningen van Erasmus bevatte, maar dat de gedrukte tekst blijkens vergelijking met *BAS* niet de meest volledige en recente was. Geïnspireerd door de reeds aanwezige annotaties van de grote humanist en auteur zelf, onderwierp de trotse bezitter het hele boek aan een collatie met *BAS* om dus doende de tekst van dit exemplaar, reeds hier en daar bijgewerkt door Erasmus, geheel up to date te maken. Het hele boek door getuigen de keurig geschreven kanttekeningen van de moeite die deze lezer van Erasmus zich getroost heeft om zich de laatste recensie van de apologieën te verschaffen.

De hier bereikte conclusie heeft een belangrijk gevolg voor de inrichting van het apparaat in de nieuwe uitgave van Erasmus' apologieën in de *Opera omnia*. De talrijke tekstvarianten in het exemplaar te Cambridge die niet door Erasmus eigenhandig zijn aangebracht kunnen buiten het apparaat gesloten worden.

III. De provenance van het exemplaar te Cambridge (*AV*^{dv} a. 5. 1.)

Nadat Erasmus in 1536 was overleden, werden zijn boeken in drie vaten uit Bazel verzonden naar Johannes a Lasco in Krakau, die ze reeds in 1525 had gekocht. Van de voor verzending gereed gemaakte boeken werd een catalogus, de zgn. „Versandliste”, gemaakt, welke 413 titels vermeldt. Op deze door Husner gepubliceerde lijst blijkt twee maal de titel *Apologiae Erasmi* voor te komen, zonder verdere bijzonderheden¹². Daar het exemplaar te Cambridge in de autografe marginalia van Erasmus er onmiskenbaar de tekenen van vertoont door hem te zijn gebruikt, is het waarschijnlijk, dat dit Engelse exemplaar identiek is met een van de beide items op de „Versandliste”¹³. De identificatie wordt stellig niet bemoeilijkt door het feit dat het boek te Cambridge geen ex-libris van Erasmus bevat. Erasmus bracht zijn ex-libris herhaaldelijk aan op het achterste blad van zijn boeken. Welnu, het exemplaar te Cambridge mist het laatste blad (pp. 367/8).

Aan wie het boek na Erasmus en Johannes a Lasco heeft toebehoord, heb ik niet nagegaan. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw maakte het

¹² Volgens Husners nummering zijn de twee boeken getiteld *Apologiae Erasmi* de nrs. 332 en 383 op de „Versandliste”.

¹³ De titel *Apologiae Erasmi* kan overigens, behalve op de *Apologiae omnes* van Bazel 1522, betrekking hebben op de *Apologiae duae* die Henr. Stephanus in 1519 te Parijs had gedrukt op kosten van Conrad Basiliensis; zie F. Kossmann, *Overzicht van de werken en uitgaven van Des. Erasmus aanwezig in de Bibliotheek der Gemeente Rotterdam*, Rotterdam 1936, p. 4, nr. 126.

deel uit van de omvangrijke bibliotheek van de jeugdige Amsterdamse verzamelaar Cornelis Nicolai¹⁴. Diens naam staat in de rechter bovenhoek van de titelpagina¹⁵. In de gedrukte auctiecatalogus¹⁶ van de bibliotheek die Nicolai in 1698 bij zijn overlijden op 24-jarige leeftijd naliet wordt het boek als volgt vermeld: „Apologiae Erasmi Rotterodami omnes, videl. in Jac. Lopim Stunicam, Jac. Fabrum Stapelensem (sic), Jac. Latomum & Edu. Leum. apud Froben. 1522. *Hic Liber passim additionibus MSS. quamplurimis auctus est ab ipso Erasmo*”¹⁷.

De volgende bekende bezitter was de bisschop van Ely John Moore (1646-1714), wiens bibliotheek van 30.000 boeken beroemd was in heel Europa¹⁸. Hij kocht het mogelijk direct uit de veiling van Nicolai's boeken. Moore's collectie werd na zijn dood gekocht door George I, die haar ten geschenke deed aan de Universiteit van Cambridge.

Een anekdote moge dit overzicht besluiten. In 1908 brachten P. S. Allen, de uitgever van Erasmus' brieven, en zijn echtgenote een bezoek aan Cambridge. Mevrouw Allen schrijft: „At the end of June we visited Cambridge, where we were welcomed at the University library by Mr. Jenkinson”. En ze voegt er in de woorden van P. S. Allen zelf aan toe: „(We) examined Peter Meghen's MS. of Matthew and Mark, Colet's autograph on the Epistles and Erasmus' notes to his *Apologiae*”¹⁹. In waardiger handen had het door Erasmus geannoteerd exemplaar van zijn apologieën niet kunnen

¹⁴ ^CG. Nicolai (1673-1698), afkomstig uit Amsterdam, werd op 9 okt. 1693 te Leiden geïmmatriculeerd als student in de medicijnen, op 16 aug. 1696 nogmaals als jurist (W. du Rieu, *Album studiosorum*, 1875, col. 729, 741). Hij stond bekend als „groot liefhebber der oudheden” (F. van Mieris, *Beschrijving der Stad Leyden*, I, Leyden 1762, p. 6), en van zijn antiquiteitencollectie geeft deel 2 van de *Bibliotheca Nicolaiana* (zie n. 16) een overzicht. Hij overleed 24 jaar oud op 9 april 1698 te Amsterdam. Over zijn dood: L. Smids aan H. G. Snabelius, 1 mei 1698, in MS. Leiden, U.B., B.P.L. 214, fol. 31v. Zijn begrafenispenning: J. C. Overvoorde, *Catalogus van voorwerpen in het Stedelijk Museum „De Lakenhal” te Leiden*, Wassenaar 1924², p. 179, nr. 2090.

¹⁵ „C. Nicolai. (Erasmus. Hunc librum passim auxit et emendavit”. Hieronder volgden nog 3½ regel (17de- of 18de-eeuws?), maar deze regels zijn zorgvuldig doorgehaald. Ook onder de ultraviolette lamp heb ik er niet meer van kunnen lezen dan: „Desideri. Erasm.” in de eerste regel en „aliquot” in de tweede.

¹⁶ *Bibliotheca Nicolaiana, in duas Partes diuisa; Quarum prima Libros continet. ... Omnia ...collegit Nobilissimus Juuenis Cornelius Nicolai, Amstelaedami 1698* (een ex. is in Cambridge U.B.), p. 136, nr. 25.

¹⁷ De (reeds in de catalogus) gecursiveerde woorden zijn van een pretentieusheid en overdrijving die ook elders uit de catalogus spreekt. In het voorwoord worden „plurimi codices impressi” in het vooruitzicht gesteld waarin handschriftelijke notities van Erasmus, Fulvio Orsini, Joseph Scaliger, Willem Canter, J. Rutgersius en N. Heinsius voorkomen. Met grote moeite vindt men één of twee door de genoemde geannoteerde exemplaren.

¹⁸ W. P. Courtney, „Moore, John”, in: *Dict. of National Biography* 38, London 1894, 359-361.

¹⁹ P. S. Allen, *Letters* (ed. by H. M. Algen), Oxford/London 1939, 77. De verwijzing dank ik aan C. M. Bruehl, Amsterdam.

komen. Helaas heeft Allen, naar mijn weten, geen bevindingen van zijn onderzoek van „Erasmus' notes" gepubliceerd.

Conclusies

1. Het te Cambridge berustende exemplaar van de *Apologiae omnes* bevat in de marges zeven tekstverbeteringen en toevoegingen die Erasmus eigenhandig heeft aangebracht. Deze lezingen zijn grotendeels ongedrukt gebleven en vormen een nog onbenutte getuige van de tekst van Erasmus. De meeste ervan verdienen een plaats in het apparaat bij de nieuwe teksteditie.

2. De talrijke tekstwijzigingen die een andere zestiende-eeuwse hand dan die van Erasmus in de marges heeft aangebracht, zijn niet de grondslag geweest waarop de tekst van *BAS* berust, maar vormen (omgekeerd) het resultaat van een collatie van het onderhavige exemplaar van de editie Bazel 1522 met *BAS*. Deze lezingen stammen uit *BAS*, zijn daarom tekstkritisch irrelevant en dienen buiten een nieuwe uitgave gesloten te worden.

3. Het exemplaar te Cambridge van de *Apologiae omnes* is waarschijnlijk Erasmus' eigendom geweest en met de overige boeken die hij bij zijn dood naliet in 1536 naar Johannes a Lasco verzonden.